

EKONOMIJA IN RELIGIJA: KRIZA IN EKONOMSKE ORIENTACIJE VERNIH IN NEVERNIH SLOVENCEV**

Povzetek. V članku najprej predlagamo klasifikacijo sodobnih razprav o ekonomiji in religiji. Nato se osredotočimo na obravnave odnosa med religijo in neoliberalizmom kot dominantno sodobno političnoekonomsko paradigmo. V empiričnem delu raziskujemo ekonomske orientacije Slovencev glede na ne/vernost na osnovi podatkov World values survey. Verni Slovenci izkazujejo ekonomske orientacije, ki so v primerjavi z orientacijami nevernih oz. ateistov bolj odklonilne do sindroma neoliberalnih vrednot oz. bližje sindromu socialističnih vrednot. Take orientacije se nasploh močneje izrazijo z gospodarsko krizo po letu 2008. Regresijska analiza pokaže, da dejavnik teh razlik ni sama vernost, ampak nekatere socio-ekonomske značilnosti verne populacije. Ključni pojmi: ekonomija in religija, vernost, neoliberalizem, socialistični sindrom

Uvod

Odnos med ekonomijo in religijo je bil predmet zanimanja vseh socioloških klasikov, ki so tudi zato hkrati klasiki sociologije religije. V sodobnih razpravah na to temo jih je težko obiti, čeprav so metode raziskovanja danes veliko bolj razvite, družbe in (manj) religije pa so se močno spremenile: Weber, Durkheim, Marx so pionirsko razvili pristope in teorije, ki jih je mogoče vedno znova (pre)izpraševati, variirati in nadgrajevati. Tema je vsekakor (še) vedno aktualna, namenjene so ji številne novejšje monografije in zborniki, obsežne raziskave, posebne številke revij in konference. Slovenska sociologija (religije) tematike ni zanemarjala. Razmeroma majhen krog strokovnjakov je razvijal in posredoval tovrstna znanja, a težko rečemo, da je v tem videl enega temeljnih izzivov. Izmed tematik, katerih obravnave so bile dokaj skope, so tudi empirične raziskave ekonomskih orientacij in vedenj glede na ne/vernost.

---

* Dr. Marjan Smrke, izredni profesor na Fakulteti za družbene vede, Dr. Mitja Hafner Fink, izredni profesor na Fakulteti za družbene vede, Univerza v Ljubljani.

** Izvirni znanstveni članek.

V tej razpravi obravnavamo tri povezane tematike: 1) Najprej ugotavljamo stanje v stroki: stanje v sociologiji (religije), ko si ta za predmet jemlje odnos med ekonomijo in religijo. Primeren način se zdi klasificiranje tematik s področja ekonomije in religije ter navajanje nekaterih poglobitvenih raziskav oz. spoznanj. 2) Ker je osrednja ekonomska paradigma/ideologija novejšega časa neoliberalizem, se zdi smiselno očrtati odnos med religijo oz. verskimi organizacijami in neoliberalizmom – s poudarkom na drži rimskokatoliške cerkve (RKC) in novejši slovenski situaciji, ki jo je zaznamovala ekscesna ekonomska dejavnost RKC. 3) V empiričnem delu nas zanimajo ekonomske orientacije Slovencev glede na ne/vernost, zlasti v času ekonomske krize. Razpoložljivi podatki za ta namen namreč še niso bili uporabljeni.

Ekonomija in religija: stanje v sociologiji religije

Izjemna obsežnost obravnav odnosov med ekonomijo in religijo bo gotovo preglednejša, če poskusimo s klasifikacijo poglobitvenih vidikov obravnave. Ponuja se kakšnih dvanajst (bolj ali manj sovpadajočih) vidikov, ki večinoma nastopajo v parih: 1) Ko gre za spraševanje po tem, kateri pojav katerega na nek način določa, je mogoče razlikovati med raziskovanjem učinkov ekonomije na religijo in učinkov religije na ekonomijo. V prvem primeru je ekonomija škoda za neodvisno spremenljivko in religija za odvisno, v drugem primeru je obratno. (McCleary in Barro, 2006: 49) 2) Ko gre za vprašanje odnosa med pojavoma po njunem osnovnem (ontološkem) statusu, je poleg običajne obravnave, ki tega odnosa ne problematizira, mogoče opaziti razprave o tem, da ekonomija (lahko) je/funkcionira kot nekakšna religija in da religija (lahko) je/funkcionira kot nekakšna ekonomija. 3) Ko gre za vprašanje medsebojne adaptacije pojavov, je smiselno razlikovati med prilagajanjem ekonomije religiji in prilagajanjem religije ekonomiji. 4) Nato je tu tematika ekonomike verskih organizacij: razčlenjevanje jo je mogoče na cerkveno gospodarstvo, tozadevne odnose z državo, verski marketing itd. 5) Glede odnosa med ekonomijo, religijo in ideologijo se zdijo smiselna razlikovanja stališč verskih organizacij in vernikov do ekonomskih razmer, vedenj, ideologij in raziskovanja odnosov med (politično) ekonomskimi interesi in religijo. 6) Tu so še razne ekonomistične sociološke teorije, ki religijo obravnavajo kot posebno proizvodnjo in verske akterje kot posebne ekonomske akterje.

1. a) Učinkovanje ekonomije na religijo je morda najbolj proučevana tematika. Samo v zadnjih desetih letih naštejemo vrsto obsežnih raziskav, ki mnoge vključujejo že dovršen del držav sveta. Vtis je, da je na tem področju izstopajoča obravnava odnosa med ekonomsko neenakostjo in religioznostjo – na ravni posameznikov in držav. Norrisova in Inglehart (2004/2011), Gill in Lundsgaarde (2004), Ruiters in van Tubergen (2009), Pickettova in

Wilkinson (2010), Solt, Habel in Grant (2011), Immerzeel in van Tubergen (2013), Barber (2013), če naštejemo le nekatere, tako ali drugače ugotavljajo, da povečevanje ekonomskih neenakosti (tudi ob splošni ekonomski rasti) vodi v zmanjševanje občutkov eksistenčne varnosti, s tem pa se povečuje religioznost: pogostost molitve, obiskovanja obredov, izrekanje za vernost. In obratno: z zmanjševanjem razlik oz. s politiko države blaginje religioznost oz. prepričljivost religij (zlasti ob ekonomskem razvoju) praviloma upada. Oboje po več raziskavah zadeva prebivalstvo ne glede na dohodek. Te raziskave so morda najbolj učinkovit način reševanja krize sekularizacijske teze, zlasti v pojasnjevanju vernostnih razlik med razvitimi, a neenakimi ZDA in manj razslojeno Evropo ter v pojasnjevanju relativno počasne ali izostale sekularizacije v nerazvitih delih sveta.

1. b) Učinkovanje religije na ekonomijo je seveda Webrov(sk)a teza, ki dobršen del svoje kontinuitete že sto let vzdržuje skozi nadaljevanje njegovih raziskovanj učinkov svetovnih religij (kot sistemov regulacije življenja) na ekonomsko stanje in uspešnost družb. Webrovo nedokončano delo je bilo v številnih študijah kritično ovrednoteno, na marsikateri točki (npr. glede konfucianizma) tudi izpodbijano, saj se novejši ekonomski uspehi nekaterih delov sveta niso skladali z njegovimi očrti ekonomsko ne/spodbudnih potencialov religijskih tradicij. Po drugi strani so bile to (v nekaterih primerih) spet tudi potrditve njegove osnovne teze, da religija lahko pomembno učinkuje na ekonomijo. V zadnjih letih je opaziti, da se v empiričnem raziskovanju teoretsko pogosto izhaja iz pojmovanja religije kot človeškega kapitala. V tem smislu se proučuje učinkovanja konkretnih verovanj na ekonomske vrednote in delovanja. V primerjavi s prvim vidikom ni mogoče govoriti o izstopajoči in splošneje sprejeti ugotovitvi. Pogoste so polemike. Kot primer navedimo raziskavi Barroja in McClearyjeve (2003) oz. McClearyjeve in Barroja (2006). Potem ko ugotovita, da nekatera eshatološka verovanja, zlasti verovanje v pekel, vplivajo na strožjo in "močnejšo delovno etiko" ter ekonomsko rast (2006: 70), jima oporekajo Eum (2011), Durlauf, Kourtellos in Tan (2012).

2. a) V novejšem času je opaziti številne obravnave ekonomije kot religije. Ideja ni nova. Benjamin je v znanem spisu, fragmentu oporekal Webro: kapitalizem ni le z vero pogojen oz. spodbujen pojav, ampak je sam posebna vera (1991/2006: 57). Podobno razmišlja Roy: "Ekonomska veda je manj znanost, kot je teologija te religije; njen bog – Trg, je postal začaran krog vse večje produkcije in potrošnje, ki se pretvarja, da ponuja posvetno odrešitev." (1997: 275) Večinoma pa sodobni avtorji, ki vztrajajo pri tem, da je v nekaterih izrazih ekonomije, zlasti v porabništvu in ideologiji neoliberalizma (njegovi teoriji in praksi) prepoznati elemente verskega pojava, niso tako daljnosežni. Ko gre za kritike neoliberalizma, se zdi, kot da ga želijo ravno s tem, da ga opredelijo za nekakšno vero, nekako "razvrednotiti". Tako

Soros (1998), Klein (2010/2007), Picketty (po Božič, 2014: 9)¹, Sedlaček (po Vidmajer, 2014) pišejo o neoliberalnih dogmah, slepi veri, vernikih, tržnih fundamentalistih in fanatikih, ki drugače misleče ekonomiste obravnavajo kot heretike. Sociologija religije se seveda mora vprašati, ali in v kakšnem smislu so taka stališča utemeljena. Je neka politična ekonomija lahko njen predmet? Ta članek, žal, ne more biti mesto za tovrstni razmislek.²

2. b) Nasprotno možnost preigravajo razprave o religiji kot ekonomiji. Tega ne kaže zamenjevati s kasneje obravnavanimi sociološkimi teorijami, čeprav pojava nista brez povezav. Gre za opažanje, da religije že od nekdaj in po svojem bistvu z nečim (protokapitalistično) gospodarijo. V središču tega gospodarjenja je tako ali drugače pojmovana človeška duša/duševnost in njene kvalitete. V različnih religijah je pojmovana kot hranilnica neka-kšnega kapitala, ki se lahko premišljeno ustvari ali usodno zapravi, kopiči in (neskončno) obrestuje. S skrbnim gospodarjenjem z dušo (karmo, atmanom itd.) naj bi si človek prislužil odrešenje (*salvific merit*), (že) tostransko ali onostransko povračilo. Tu smo ponovno pri Webbru. Ravno taka "ekonomija" ima (v smislu 1. b) lahko daljnosežne učinke na realno ekonomijo. Možni so tudi ekscesi: Na 11. september 2001 je mogoče gledati kot na ikoničen in ekstremen primer gospodarjenja z dušo: s stališča storilcev iz vrst Al Kaide je bil trk letal v simbola ameriške ekonomije (stolpnici WTC) nič drugega kot investicija, ki bo prinesla najvišje možne in takojšnje obresti v obliki večnega bivanja v raju.

3. a) Religije so pojavi, ki tudi v sodobnem svetu, zlasti v nekaterih delih, močno določajo vedenja pripadnikov. Ekonomija, ki v globaliziranem svetu išče tržne niše, se mora temu prilagajati. Največje svetovne prehranske korporacije na primer ne morejo brez upoštevanja prehranskih pravil in prepovedi verskega izvora. McDonald's tako ponuja številne menije, prilagojene veram: košer za jude, halal za muslimane, brezmesne restavracije v hindujski Indiji. Prilagaja se turistična ponudba, oblačilna industrija itd. Vsekakor je kapitalu treba priznati, da ob tovrstnem upoštevanju verskih tradicij nima pedsodkov.

3. b) Odvijajo se tudi nasprotni procesi. Sociologi religije so v mnogih delih sveta opazili, da se religije vrednotno prilagajajo ekonomiji tako, da klienteli ponujajo tisto, kar v osnovi pritiče ekonomiji – zadovoljevanje materialnih potreb tu in zdaj. Medtem ko naj bi bilo osnovno blago religij

¹ Tako Picketty v intervjuju za Dnevnik: "Razširila se je vera, da je vse, kar potrebujemo, le več tržne kompetitivnosti in konkurenčnosti. Po drugi svetovni vojni je bila EU zgrajena na ideji skupnega trga, kar se je potem preoblikovalo v golo dogmo, da je vse, kar potrebujemo le več tržnih silnic in več konkurenčnosti."

² Premisleka vreden bi bil tudi jezik nekaterih posebnih ekonomskih dejavnosti: v menedžerski retoriki se pojavljajo izrazi, kot so poslovni angeli, poslovne boginje, guruji podjetništva, podjetniška biblija, deset zapovedi za menedžerje ipd. Kaj vse to pomeni?

duhovne narave, se opaža, da se religije navzven vse bolj predstavljajo kot sredstva za doseganje materialnih nagrad. Medtem ko budizem tradicionalno uči, kako ravnati z željo, da se izogneš trpljenju, se nekateri novejši budistični pojavi oglašujejo kot sredstvo za izpolnjevanje najbolj prozaičnih želja (Thomas, 2009: 66). V okviru konservativnega protestantizma se je razvil pojav evangelij blagostanja (*prosperity gospel*): vernikom se obljublja, da bodo s pomočjo evangelija materialno obogateli. Prilagajanje religije ekonomiji je vidno tudi v pojavih dopolnjevanja verske ponudbe z ekonomsko. Pojavi, kot so megacerkve – "kapitalistične katedrale", kot jih imenuje Mad-doxova (2013), so hkrati tudi nakupovalni, prehranski in zabavišni centri. Predmet posebne obravnave so še daljnosežnejši tovrstni učinki neolibera-lizma na religijo.

4. a) Posebno poglavje je ekonomika verskih organizacij. Verske orga-nizacije so tekom zgodovine vzpostavile najrazličnejše načine ekonom-ske preskrbe. Tu praviloma ni šlo brez odnosov z zunanjim svetom – širšo družbo in državo. Cerkve, ki so stoletja uživale monopol in ekonomsko podporo države, utegnejo imeti težave ob prehodu v razmere religijskega tržišča. Nekdaj državne cerkve bolehajo za t.i. lenim monopolom, menita Jelen in Wilcox (2002: 316). V nasprotju s tistimi, ki so se morale od nekdam boriti za svoj obstanek, so take cerkve posledično slabo usklajene z željami svoje klientele. S tem naj bi bilo povezano nižje razmerje med pripadnostjo in versko udeležbo. Pomemben element ekonomske uspešnosti je lahko tudi odnos do novih tehnologij. Prilagodljivost ni odveč. Ugotovljeno je bilo, da vse bolj razširjena možnost spletnih (online) donacij nakazuje višje prihodke verske organizacije.³

4. b) Razločljivi del ekonomike verskih organizacij je verski marketing. Trženje religije je najbolj razvito v delih sveta, ki so zavrnil čase verskega monopola. Verski marketing je del kurikulumata fakultet, ki šolajo verske podjetnike. Literature v smislu "kako prodati Jezusa?", "marketing za cerkve" ipd. je v izobilju. Pojav se številnim zdi vulgarizacija, profanacija vere; od tu kar precej literature, ki pretresa in bolj ali manj prepričljivo zavrača tovrstne moralne dileme (npr. Webster, 1992; Moore, 1994). Na mestu je pripomba, da so take metode proselitizma manj moralno sporne od nekaterih zgodo-vinskih oblik.

5. a) S tematiko 1. b sovpadajo stališča, ki jih imajo verske organizacije do konkretnih ekonomskih ravnanj in ideologij. Ta stališča so lahko pomem-ben de/legitimizator ekonomskih delovanj. So obresti moralno spreje-mljive ali ne? Znana so dolgotrajna nasprotovanja obrestim v RKC (Le Goff, 2012/1986). Še vedno so aktualna v islamu. V ta okvir bi posebej spadale

³ Po raziskavi Birda (2014), ki je zajemala vzorec 727 velikih cerkva Severne Amerike (ZDA in Kanade), 81 % cerkva omogoča spletne donacije; te cerkve so finančno uspešnejše od drugih.

ekonomske vrednote in ravnanja vernikov ter tovrstna stališča tistih političnih strank, ki se bolj ali manj očitno sklicujejo na vero.

5. b) Kritična sociologija religije je od svojih začetkov pretresala možnosti ideoloških povezav med ekonomijo in religijo. Religija je bila v zgodovini Zahoda večinoma legitimizator družbenih neenakosti, menita Wisman in Smith (2011). Na dveh ravneh, dodajata: neposredno – z razvijanjem razlag, da so obstoječe (velike) neenakosti v skladu s kozmičnim redom – in posredno, s tem, da je pozornost preusmerjala v duhovno oz. moralno sfero. Tu s sodobnostjo ni konca zgodovine. Religija je lahko tudi danes "svetniški sij" (Marx) družbenim odnosom, ki jih določa politična ekonomija. Vsekakor pa so možnosti tudi nasprotno: religija lahko ekonomske neenakosti tudi delegitimizira. Ne kaže pozabiti še na eno možnost, ki jo je izpostavljala Marx (1843/1979: 192): religija je lahko hkrati legitimizator velikih neenakosti in (s samim svojim obstojem) nezaveden protest proti njim.

6. a) Več kot dvajset let se že razvijajo razne ekonomistične sociološke teorije o religijah, znane kot: teorija racionalne izbire, teorija izmenjave, tržna teorija, teorija ponudbe (*supply-side theory*). Po teoriji izmenjave (Stark in Bainbridge, 1987) je treba na verske organizacije gledati kot na podjetja, ki proizvajajo posebne "religijske proizvode". Ti proizvodi so predvsem (a ne izključno) kompenzatorji (kot namišljene nagrade) oz. specifične razlage (*explanations*) prikrajšanosti. Drugače rečeno: religije proizvajajo razlage, ki obetajo doseganje nagrade (ki niso dosegljive zdaj) v prihodnosti ali v nekem nepreverljivem kontekstu (posmrtnosti). Po kompenzatorjih oz. tovrstnih razlagah posegajo predvsem tisti, ki so v družbeni delitvi dobrin prikrajšani za realne nagrade. Čeprav so taka izhodišča na nek način marksistična in skladna z ugotovitvami o povezavah med neenakostjo in vernostjo (1. a), so pomeni in izpeljave nekaterih avtorjev ideološko konservativni.

6. b) Na strukturni vidik se osredotoča teorija ponudbe (Stark in Iannaccone, 1994). Avtorji menijo, da rast verske diverzitete (kakor jo npr. izraža Herfindahl-Hirschmanov indeks – HHI) in ponudbe vodi v učinkovitejše delovanje verskega tržišča in zviševanje povpraševanja. To naj bi se izražalo v večji vitalnosti religij in odpornosti na sekularizacijo. Teza ima številna empirična preverjanja (z različnimi rezultati) in številne kritike. Izpostavimo Brucea, ki v Evropi ugotavlja napredujočo sekularizacijo kljub naraščajoči diverziteti (2011: 146); ob tem iz več razlogov zavrača celotno teorijo religijskega tržišča (2006).

Neoliberalizem in religije

Odnos med ekonomijo in religijo, ki je v novejšem času izpostavljena tema sociologije religije, je odnos med neoliberalizmom in religijami. Pojava nista v enoznačnem odnosu. Smiselno je razlikovanje več ravni, na katerih

se srečujeta. In seveda upoštevanje razlik med verami oz. verskimi organizacijami. Neoliberalizem pri tem razumemo kot političnoekonomsko teorijo (ideologijo) in prakso, ki zagovarja krčenje države (zlasti v funkcijah, ki jo naredijo za socialno državo oz. državo blaginje), poudarja zasebni sektor in tekmovalnost v razmerah odprtega trga⁴ in velike ekonomske neenakosti. Kot je bilo rečeno (2. a), po mnenju nekaterih kritikov sam neoliberalizem v odnosu do svojih temeljnih postavk izkazuje nekatere značilnosti religijskega pojava. Kompleksnost problematike je mogoče prikazati v nekaj točkah:

1) Najprej je mogoče razpravljati o učinkih neoliberalizma na religijske pojave v smislu vidika (1. a). Neoliberalizem je zlasti v nekaterih delih sveta uveljavil velike družbene razlike. Marsikje na način doktrine šoka (Klein, 2007). S tem je znižal eksistenčno varnost množic. Na tej ravni neoliberalizem uveljavlja razmere, ki potrebujejo več religije v smislu proizvodnje/potrošnje razlag (6. a), ki nagrade postavljajo v nepreverljiv kontekst. Empirične raziskave, navedene pod (1. a), so v večji meri ravno zaznavanje učinkov neoliberalizma na religioznost. Ekonomske sile, ki jih povzema neoliberalni novorek o prostem pretoku kapitala, blaga in ljudi, so sile, ki danes mnogo bolj vladajo nad ljudmi kot pa sile narave. Smiselna je teza, da je krepitev krščanstva v podsaharski Afriki in na Kitajskem pogojena s prodorom neoliberalizma. Podobno pa je mogoče trditi za uveljavljanje nekaterih različic islama v severni Afriki (Kaag, 2008: 4) in Aziji.

2) V smislu vidika (3. b) (in v luči 6. a in 6. b) neoliberalizem na religije učinkuje tudi tako, da so te vse bolj podvržene marketizaciji in komodifikaciji/poblagovljenju (Gauthier in Martikainen, 2013; Carrette in King, 2005). V tem je za same vere vir cele vrste zadreg. Mnogi čuvarji vere menijo, da potrošniška kultura, ki naj bi bila v poglavitnem plehka in hedonistična, izpodjeda duhovno tradicijo, opaža Martikainen (2012). V najbolj razvitih oblikah komodificirane vere, npr. v obliki evangelija rasti (*gospel of growth*) oz. teologiji potrošništva, se privzga "potrošnje brez slabe vesti" oz. trošenje kot versko dolžnost, ugotavlja Maddoxova (2013: 109–110). Pastorji dopovedujejo, da je stališče, da je bil Jezus revež, le mit; ljudi naj bi v resnici učil pomnoževanja bogastva. Številne različice krščanstva take vrednotne preobrate zavračajo in obsojajo.

3) Neoliberalizem z napadom na socialno državo ustvarja družbene razmere, v katerih na mesto odrinjenih institucij socialne države stopajo na veri utemeljene organizacije – FBO (*faith-based organisations*) oz. verske nevladne organizacije, kot opaža Harvey (2005: 177). Te blažijo disfunkcije neoliberalne države in krepijo svoj družbeni položaj. Vzpona nekaterih

⁴ Chomsky (in številni drugi kritiki neoliberalizma) opozarja, da je neoliberalno slavljenje odprtega trga ("evangelij prostega trga") pogosto le skrivalnica za monopole korporacij (npr. Chomsky, 1997).

muslimanskih organizacij, npr. Muslimanske bratovščine v Egiptu ali salafizma v širši regiji, ni mogoče razumeti brez poznavanja defektov neoliberalne države. Neoliberalizem marsikje spodbuja tudi versko radikalizacijo. S tem ko ustvarja množice, ki v delitvi družbenih nagrad dobijo malo (in daje nove priložnosti verskim organizacijam), ustvarja množice, ki verujejo v razlage o končnem povračilu za totranske prikrajšanosti. To so lahko gojišča fanatizma.

4) Čeprav je odnos med neoliberalno državo in cerkvami oz. FBO lahko odnos nasprotovanja ali sovražnosti, je bilo v številnih okoljih ugotovljeno, da se je vzpostavilo zavestno zavezništvo med neoliberalizmom in verskimi organizacijami. Hackworth (2012) tako razčlenjuje zavezništvo med versko desnico in neoliberalizmom v ZDA: vera in vera v svobodni trg sta se spojila v "verski neoliberalizem", ugotavlja. Evangelijski (protestantski) konservativci so s svojo ideološko sakralizacijo zasebne lastnine, posameznika in negativne nastrojenosti do države seveda odpirali pot lastnim versko-podjetniškim alternativam socialni državi. Neoliberalna država jim je šla naproti: predsednik Bush je leta 2001 ustanovil *White House Office of Faith-Based and Community Initiatives* (OFBCI), ki se pozneje preimenuje v *Office of Faith-based and Neighbourhood Partnership*. Urad je sporen glede na načelo ločenosti države in religije, saj se prek njega v cerkve pretaka veliko javnih sredstev. Vsekakor gre spet za način blaženja disfunkcij neoliberalne države; po tej poti pa si politika tudi kupuje podporo cerkva. Ideološkost tega odnosa (5. b) je tudi v tem, da je verska desnica skupaj s politiko na ta način prikrila naraščajočo neenakost, meni Rodrik (2014): verniki so tako podporniki interesov, ki objektivno škodujejo srednjemu in nižjemu razredu, ki jima večinoma pripadajo.

Atia (2012) ugotavlja, da podobno zavezništvo obstaja tudi v nekaterih islamskih okoljih oz. v primeru nekaterih islamskih FBO. "Pobožni neoliberalizem" se izraža v t.i. razvojnih organizacijah, ki povezujejo prostovoljstvo, samopomoč in menedžersko znanost s pobožnostjo. Podjetništvo in poslovne veščine so prikazane kot pomembne sestavine islamske vernosti. Tu smo seveda spet tudi pri Webrovi tematiki (1. b). Več avtorjev (npr. Brown, 2006) v povezavi neoliberalizma in verskega neokonservativizma opaza škodljive učinke na demokracijo.

Ugotovljeno je bilo, da so FBO v danih razmerah lahko cenejše od odgovarjajočih institucij socialne države (Stoltz, 2010: 263). Toda le, če so kompenzatorji oz. razlage prepričljive!⁵ To je treba upoštevati v analizah tekmovanja med sekularnimi in cerkvenimi organizacijami, v katerih imajo tudi sekularne svoje prednosti (prav tam). FBO znajo v upravičevanju neolibe-

⁵ V šali je ta (ne)prepričljivost izražena takole: Pleskar konča delo v župnišču. Župnik ga pohvali in reče: "Hvala lepa in bog poplačaj!" Pleskar odgovori: "Plačali boste vi, z bogom se pa kar sami zmenite."

ralizma poseči po uporabi Biblije oz. evangelijev, dopovedujoč, da sta tako bogastvo kot revščina del božje sodbe (tu in zdaj): človek je za svoje stanje odgovoren sam, razprave o sistemski določenosti njegovih težav so prazne marnje. Manj uspešnim naj bi pripadala le tista oblika in mera družbene solidarnosti, ki jo razvija t. i. sočutna konservativnost (*compassionate conservatism*).

5) Obstaja sociologija (religije), ki o teh povezavah razmišlja kritično, in obstaja konservativna sociologija religije, ki je v službi promoviranja neoliberalizma in povečane vloge FBO. V tistih nekdanjih evropskih socialističnih državah, ki so šle razmeroma daleč v uveljavljanju neoliberalnih reform, je ta ločnica precej očitna. Obstajajo tudi (postsocialistični) sociologi religije, ki niso dojeli smisla sožitja med FBO in neoliberalizmom: naivno hvalijo vse večjo rast humanitarne dejavnosti FBO, ne da bi uvideli, da gre tu za slabše nadomestke vse bolj razkrojene socialne države.

6) Verske organizacije so bolj ali manj kompleksno strukturirane. V odnosu do aktualnih ekonomskih dogajanj lahko izhajajo iz šibkeje ali močnejše razvite doktrinarne tradicije. Ko gre za odnos do neoliberalizma, ga lahko na načelni ravni zavračajo, na praktični ravni oz. na nižjih nivojih pa tolerirajo, podpirajo ali legitimirajo. Ne kaže spregledati številnih razlik v odnosu do neoliberalizma, ki izhajajo iz različnih družbenoekonomskih položajev pripadnikov iste religije.

7) Odnos RKC do neoliberalizma je objektivno med najbolj pomembnimi in najbolj kompleksnimi. RKC, ki se ponaša z dolgo tradicijo socialnega nauka,⁶ se do neoliberalizma izrecno opredeli (5. a) v času Janeza Pavla II. Opredeli se kritično. Eno najbolj neposrednih izjav najdemo v apostolski spodbudi *Ecclesia in America* (1999), in sicer v poglavju z naslovom V nebo vpijoči družbeni greh:

“Vedno bolj in bolj se v mnogih državah Amerike uveljavlja sistem, ki ga poznamo kot “neoliberalizem”; sistem, ki je utemeljen na povsem ekonomskem pojmovanju človeka, ki pojmuje profit in zakone trga kot edino merilo – na škodo dostojanstva in spoštovanja posameznikov in ljudstev. Sčasoma je ta sistem postal ideološko opravičilo za določena stališča in ravnanja v družbeni in politični sferi, ki vodijo v zanemarjanje šibkejših članov družbe. Revni postajajo vedno bolj številni, so žrtve politik in struktur, ki so pogosto nepravilne.” (*Ecclesia in America*, 56)

Pripomniti je treba, da je isti papež z odnosom do teologije osvoboditve zapravljal priložnost, da bi številne izmed ameriških držav, ki jih omenja, uveljavile socialne reforme, še preden se je razmahnil neoliberalizem. Očiten je razkorak med doktrino in prakso. Vsekakor pa je na načelni ravni očitna razlika med stališči vrha RKC (in tradicionalnega protestantizma) in stališči

---

⁶ Temeljna referenčna točka je tu nedvomno okrožnica Pavla VI. *Populorum Progressio* (1967).

(neo)konservativnega protestantizma. RKC se je tu močno oddaljila od tradicije ideološkega upravičevanja ekonomskih razmer (5. b).

Tudi Benedikt XVI. se je v glavnem zadrževal v mejah kritike neoliberalizma svojega predhodnika, zlasti z okrožnico *Caritas in Veritate* (2009)⁷ – a ne da bi stopil s piedestala teoretične kritike in posegal v ekonomsko-socialno realnost, upravičeno pripominja Šterbenc (2013: 12). Odločen kritik neoliberalizma je tudi papež Frančišek v apostolski spodbudi *Evangelii Gaudium* (2013). V poglavju Nekateri izzivi sodobnega sveta (53–59) kritizira: ekonomijo izključevanja, ki človeka jemlje le za potrošno blago; teorijo kapljanja, po kateri naj bi bogastvo od zgoraj prej ali slej prikapljal do revnih; finančni sistem, ki vlada, namesto da bi služil; čaščenje denarja itd. Meni tudi, da so številni konflikti sodobnega sveta nasledek razmer, ki jih ustvarja neoliberalizem.⁸

Ne glede na stališča samega vrha, RKC v mnogih okoljih zavestno sprejema neoliberalne reforme. S tem mislimo na konkretna ravnanja cerkvenih funkcionarjev in na politiko/politike, ki se predstavlja/jo kot katoliška/katoliki. Šterbenc opozori na neoliberalne vloge vodilnih evropskih katoliških politikov (2013: 12). Mishtalova (2009, 2010) opaza soglašanje poljske RKC s privatizacijo reproduktivnega zdravstva – v tem namreč RKC zaznava možnosti za uveljavljanje lastnih organizacij in možnost preprečevanja nekatoliških vedenj na področju reprodukcije. Očitno je skušnjava zapolnjevanja odmirajoče socialne države z verskimi organizacijami prevelika. Madžarska je znan primer sodelovanja neoliberalne desnice in RKC. Prodor neoliberalnih reform je tudi v katoliških okoljih priložnost za humanitarne cerkvene organizacije. Razni "klici dobrote" so najbolj potrebni tam, kjer je odpovedala (socialna) država.⁹

8) Slovenska RKC je v nasprotju z deklariranimi načeli svetovnega vrha RKC tranzicijski čas zaznamovala z ekscesno ekonomsko dejavnostjo, ki je bila v marsičem po duhu neoliberalna. Odstavitve nadškofov so bržkone

⁷ Po Benediktu XVI. se razraščata revščina in zmanjšuje bogastvo družbe, če dobiček postane končni cilj in če se proizvaja brez skupnega dobrega kot končnega cilja. Glej npr. poglavja 36, 37.

⁸ Izrecno kritična stališča do neoliberalizma sta izrekala tudi zadnja dva prefekta Kongregacije za doktrino vere, William Levada (2005–2012) in Gerhard L. Müller (2012–).

⁹ Papež Benedikt XVI. v okrožnici *Deus Caritas Est* priznava, da je marksistična kritika krščanske dobrotelosti deloma upravičena: "Zoper karitativno dejavnost Cerkve se od 19. stoletja sliši ugovor, ki ga je nato izrecno razvila predvsem marksistična miselnost. Ubogi, je rečeno, ne potrebujejo dejanj ljubezni, marveč pravičnost. Dejanja ljubezni, to je miloščine, so v resnici način in oblika, kako se posedujoči (bogati) izognejo vzpostaviti pravičnost, pomirijo svojo vest, okrepijo svoj položaj ter ogoljufajo uboge za njihove pravice. Namesto da bi s posameznimi dajanji ljubezni ohranjali obstoječe razmere, je treba ustvariti pravični red, v katerem bodo vsi prejeli njim lastni delež gmotnih dobrin /.../. Priznati je treba, da je v takšnem argumentiranju marsikaj pravilno, a veliko tudi napačno." (Bog je ljubezen, 2006: 28) K temu pripominjamo, da taka ni (bila) samo marksistična kritika krščanske dobrotelosti; taka kritika lahko temelji tudi na drugačnih ideoloških izhodiščih.

nasledek tega navzkrižja (Šterbenc, 2013). Propad cerkvenega finančnega imperija je odprl številne raziskovalne tematike. Nekatere so že bile sociološko obravnavane: učinki "svete polomije" na zaupanje v RKC (Smrke, 2012) in na vernost (Smrke, 2015). Sledečo empirično raziskavo lahko štejemo za osvetljevanje še enega vidika pojava.

Ekonomska kriza: ekonomske orientacije Slovencev glede na ne/vernost

Zanimalo nas je, kako je z ekonomskimi orientacijami vernih in nevernih Slovencev (5. a) v časovnem obdobju, ki ga zaznamujeta ekonomska kriza in propadanje mariborske nadškofijske finančne piramide. Kriza je bila na svetovni ravni zaznamovana z neoliberalizmom – ko gre za njene vzroke in ko gre za iskanje izhodov iz nje.

Ekonomske orientacije smo merili s šestimi indikatorji oz. vprašanji iz raziskave World Values Survey (WVS) v treh časovnih točkah 1995, 2005 in 2011. Na razpolago smo imeli šest indikatorjev. Vsak indikator je bil sestavljen iz dveh nasprotujočih si trditev na skrajnih polih lestvice od 1 do 10. Gre za naslednje pare trditev:

1. Na splošno trdo delo ne prinese uspeha; uspeh je bolj stvar sreče in zvez.
vs.
Dolgoročno pripelje trdo delo do boljšega življenja.
2. Ljudje lahko obogatijo le na račun drugih.
vs.
Bogastvo lahko narašča tako, da ga je dovolj za vsakega.
3. Potrebne so večje razlike v dohodkih, ker to spodbudi ljudi k večji prizadevnosti.
vs.
Dohodki bi morali biti bolj enaki.
4. Vsak posameznik bi moral prevzeti več odgovornosti sam zase.
vs.
Država bi morala sprejeti več odgovornosti za to, da je vsakdo preskrbljen.
- 5) Povečati bi se moral delež državne lastnine v podjetjih.
vs.
Povečati bi se moral delež zasebne lastnine.
6. Tekmovanje je škodljivo; odkrije tisto, kar je v ljudeh najslabše.
vs.
Tekmovanje je koristno, spodbuja ljudi da trdo delajo in razvijajo nove ideje.

V izhodišču smo pričakovali, da vseh šest vprašanj tvori eno dimenzijo z dvema nasprotnima poloma, ki smo ju pogojno¹⁰ poimenovali "*neoliberalizem*" in "*socialistični sindrom*":

- a) Tako menimo, da visoko vrednotenje neenakosti, zasebne lastnine, posameznikove odgovornosti, tekmovalnosti, trdega dela in (v manjši meri) vere v naraščanje bogastva lahko štejemo za pokazatelj neoliberalnih prepričanj.
- b) Zelo visoko vrednotenje nasprotnih si stališč (enakosti, velike vloge in odgovornosti države, kritičnost do tekmovalnosti) pa bi lahko šteli za izraz, pogojno rečeno, *socialističnega sindroma*.

Glede na tri dejavnike: 1) stališča vrha RKC do neoliberalizma, 2) ekonomsko krizo in 3) socializem kot vladajočo ideologijo pretekle dobe se zdijo smiselne naslednje domneve glede rezultatov z vidika sprememb v času in razlik med vernimi in nevernimi:

1) Pričakovati je, da se v merjenju iz leta 2011, ki je že čas zaznavanja krize, izrazi večja kritičnost do neoliberalnih vrednot oz. revitalizacija socialističnih vrednot.

2) Razlike med vernimi in nevernimi ne morejo biti posebej velike. Pričakovati je orientacije, ki so od neoliberalnega sindroma razmeroma oddaljene. To utemeljujemo s kritičnostjo RKC do neoliberalizma, ko gre za verne. Ko gre za neverne oz. ateiste, domnevamo, da tudi ti izkazujejo določeno zadržanost oz. kritičnost, saj se zgodovinsko v znatni meri navezujejo na dediščino socializma. Tako Paddelford in White (2010) socialistično dediščino Srednje oz. Vzhodne Evrope štejeta za dejavnik kritičnosti do nekaterih poglavitnih vrednot kapitalistične ekonomije.¹¹

S pomočjo analize glavnih komponent na podatkih za vse tri časovne točke smo ugotovili, da o ekonomskih vrednotnih orientacijah ne moremo govoriti kot o eni dimenziji, ampak lahko govorimo o *treh relativno neodvisnih dimenzijah*, ki povezujejo po dva indikatorja:

1. "socialistični sindrom" – egalitarizem v kombinaciji z visokim vrednotenjem velike vloge in odgovornosti države;
2. "neoliberalna orientacija" – podpora zasebni lastnini in tekmovalnosti;
3. "delo in bogastvo" – prepričanje, da delo prinaša uspeh in o tem, da bogastvo narašča in ga je dovolj za vse (Tabela 1).

¹⁰ Zadržek "pogojno" je na mestu iz več razlogov. Navedimo dva: 1) Zato, ker indikatorji ne merijo kompleksnih celotnih orientacij, ki ju označujemo kot neoliberalno oz. socialistično. Izražanje soglasja z značilnostmi ene ali druge orientacije še ne pomeni nujno sprejemanja celote ene ali druge ideologije, ga pa do neke mere nakazuje. 2) Respondenti se le v manjšem deležu uvrščajo na skrajne vrednosti. S svojimi opredelitvami najbrž izražajo mnenje o tem, česa je premalo ali preveč glede na vsakokratno stanje.

¹¹ Avtorja v raziskavi, ki je vključevala šest postsocialističnih držav (vključno s Slovenijo) in ZDA, ugotavljata, da so prve v primerjavi s ZDA znatno bolj kritično oz. negativno nastrojene do zasledovanja dobička (profit-making) in svobodnega podjetništva (free enterprise).

Od tako čiste strukture nekoliko odstopa rezultat analize na podatkih za leto 2005, ko se je prva dimenzija sicer jasno izkristalizirala, medtem ko druga in tretja dimenzija nista bili jasno ločeni. Kljub temu smo za vsako od teh razsežnosti pripravili tudi sestavljen merski inštrument (indeks), ki je vseboval po dva indikatorja (kot je razvidno iz Tabele 1).

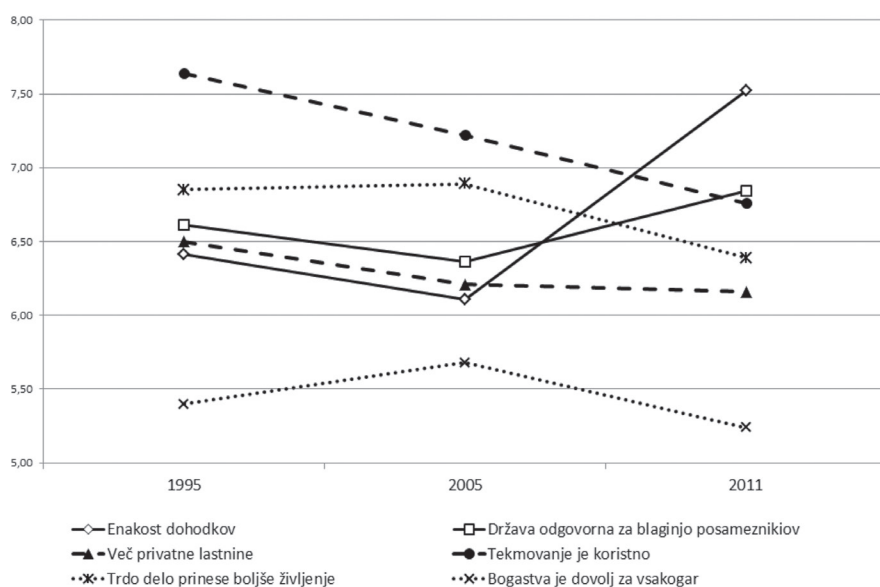
Tabela 1: EKONOMSKE ORIENTACIJE SLOVENCEV 1995–2011 (povprečja na lestvici 1–10; podatki so iz raziskave WVS3, WVS5 in WVS6)

	Povprečna vrednost (lestvica 1–10)		
	1995 (WVS3)	2005 (WVS5)	2011 (WVS6)
Dimenzija 1: "socialistični sindrom"	6,60	6,39	7,17
Potrebne so večje razlike v dohodkih, ker to spodbudi ljudi k večji prizadevnosti. vs. Dohodki bi morali biti bolj enaki.	6,41	6,11	7,52
Vsak posameznik bi moral prevzeti več odgovornosti sam zase. vs. Država bi morala sprejeti več odgovornosti za to, da je vsakdo preskrbljen.	6,61	6,36	6,84
Dimenzija 2: "neoliberalna orientacija"	7,04	6,75	6,44
Povečati bi se moral delež državne lastnine v podjetjih. vs. Povečati bi se moral delež zasebne lastnine.	6,50	6,21	6,16
Tekmovanje je škodljivo; odkrije tisto, kar je v ljudeh najslabše. vs. Tekmovanje je koristno, spodbuja ljudi da trdo delajo in razvijajo nove ideje.	7,64	7,22	6,76
Dimenzija 3: "delo in bogastvo"	6,12	6,28	5,86
Na splošno trdo delo ne prinese uspeha; uspeh je bolj stvar sreče in zvez. vs. Dolgoročno pripelje trdo delo do boljšega življenja.	6,85	6,89	6,39
Ljudje lahko obogatijo le na račun drugih. vs. Bogastvo lahko narašča tako, da ga je dovolj za vsakega.	5,40	5,68	5,24

Spremembe skozi čas kažejo, da se je trend v smeri neoliberalizma, ki se je nakazoval v obdobju med letoma 1995 in 2005, v obdobju med letoma 2005 in 2011 obrnil v nasprotno smer (Slika 1, Tabela 1). To se najbolj izrazito vidi pri skokovitem porastu podpore enakosti dohodkov, ki je bila med primerjanimi leti najnižja v letu 2005 in najvišja leta 2011 (Slika 1). Po drugi strani pa je mogoče videti kontinuiran padec podpore povečevanju zasebne lastnine podjetij že vse od leta 1995 (Slika 1).

Slika 1: EKONOMSKE ORIENTACIJE SLOVENCEV 1995–2011

(povprečja na lestvici 1–10, WVS 1995, 2005, 2011)

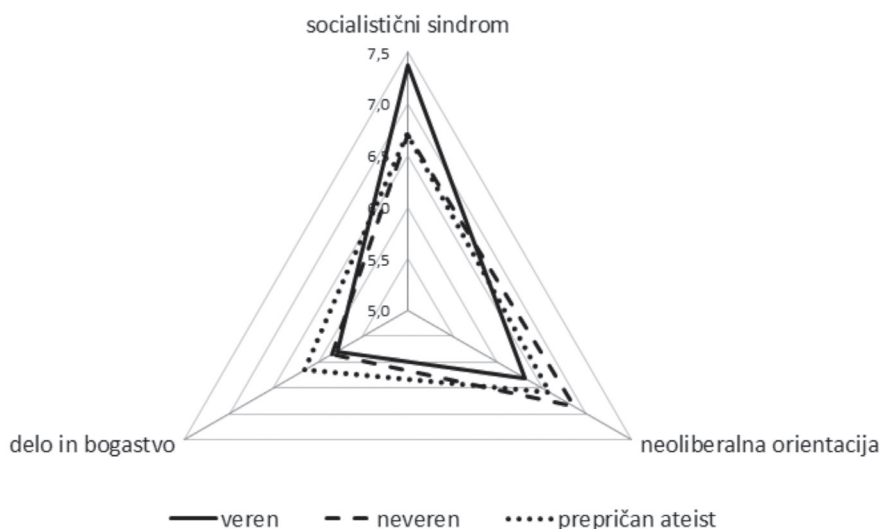

Ko primerjamo verne, neverne in prepričane ateiste glede ekonomskih orientacij (po omenjenih treh dimenzijah v letu 2011), lahko ugotovimo, da verni bolj kot obe skupini nevernih izražajo stališča, ki jih označujemo kot socialistični sindrom, in hkrati bolj zavračajo neoliberalna stališča (kar, sicer manj izrazito, vključuje tudi šibkejšo prepričanje o pomenu trdega dela za uspeh in o naraščanju bogastva, ki ga je dovolj za vse) (Slika 2).

Ob dejstvu, da smo ugotovili statistično značilne razlike med vernimi in nevernimi, pa se vseeno vprašamo, ali gre tukaj dejansko za vpliv vernosti (vere?) ali morda za vpliv drugih dejavnikov, ki se povezujejo z vernostjo, kot so socio-ekonomski položaj (izobrazba, materialni položaj, razred) ali nekateri demografski dejavniki (spol, starost). Preverjanje te domneve smo opravili z multivariatno linearno regresijsko analizo, tako da smo v model kot odvisno spremenljivko vključili indeks ekonomskih orientacij, kot

neodvisne spremenljivke pa poleg dveh spremenljivk vernosti (samoopredelitev kot verne osebe, vera v boga) vključili še omenjene socio-ekonomske in demografske spremenljivke ter dve spremenljivki vrednot (konserватivnost in odprtost, ki smo ju merili s pomočjo elementov Schwartzove lestvice vrednot).

Slika 2: EKONOMSKE ORIENTACIJE VERNIH IN NEVERNIH SLOVENCEV V LETU 2011 (povprečja, na lestvici 1–10; WVS 2011 oz. SJM 2011/1)

Za vsako dimenzijo ekonomskih orientacij ("socialistični sindrom", "neoliberalna orientacija", "delo in bogastvo") smo pripravili ločen model in v vseh primerih ugotovili, da ugotovljene bivariatne povezave med vernostjo in ekonomskimi orientacijami v multivariatni situaciji izginejo. Vsi trije modeli so sicer statistično relevantni, vendar se statistično značilen (čeprav ne posebej močan) vpliv kaže samo pri spremenljivkah družbenega položaja in nekoliko manj pri demografskih spremenljivkah (Tabela 2). Tako vidimo, da

- a. z naraščanjem dohodka in izobrazbe upada intenzivnost "socialističnega sindroma";
- b. višji dohodek, višja samouvrstitev na družbeni lestvici in dejstvo, da je nekdo moškega spola pomeni višjo intenzivnost "neoliberalne orientacije";
- c. višji dohodek in višja samouvrstitev na družbeni lestvici pomeni intenzivnejše prepričanje, da trdo delo zagotavlja uspeh ter da je bogastva dovolj za vse; po drugi strani pa s starostjo narašča intenzivnost nasprotnega prepričanja (Tabela 2).

Tabela 2: DEJAVNIKI EKONOMSKIH ORIENTACIJ V LETU 2011 – REZULTATI REGRESIJSKE ANALIZE (podatki WVS6)

	Socialistični sindrom		Neoliberalizem		Delo in bogastvo	
	B	Beta	B	Beta	B	Beta
Vernost (binarna: "sem veren")	0,180	0,042	-0,103	-0,026	-0,218	-0,046
Pomembnost boga v življenju	0,040	0,062	-0,012	-0,020	0,043	0,059
Starost (v letih)	-0,004	-0,032	-0,006	-0,056	-0,011	*-0,084
Spol (binarna: "moški")	-0,106	-0,027	0,403	**0,110	-0,018	-0,004
Razred (samouvrstitev)	-0,048	-0,020	0,255	**0,116	0,246	*0,092
Dohodek	-0,160	**0,144	0,086	*0,083	0,137	**0,110
Dosežena stopnja izobrazbe	-0,135	**0,145	0,052	0,060	-0,031	-0,030
Konservativnost (Schwartz)	0,056	0,035	0,012	0,007	0,024	0,012
Odprtost (Schwartz)	-0,040	-0,024	0,049	0,033	0,039	0,022
	R ² = 0,085 F = 9,933**		R ² = 0,081 F = 8,374**		R ² = 0,043 F = 4,303**	

** p < 0,01 * p < 0,05

Sklep

Čas je za nekatere sklepe: 1) Raziskava jasno pokaže odtis krize na ekonomskih orientacijah Slovencev. Med Slovenci se v krizi okrepijo orientacije, ki jih (pogojno) imenujemo socialistične, in oslabijo tiste, ki jih (pogojno) imenujemo neoliberalne. Tudi v mednarodnih primerjavah (val WVS 2011, enajst evropskih držav) so Slovenci pri vrednotenju enakosti posledično med najbolj "socialistično" orientiranimi Evropejci. V morebitnih nadaljnjih raziskavah te tematike bi bile smiselne ravno poglobljene mednarodne primerjave. 2) Razlike med vernimi in nevernimi oz. prepričanimi ateisti so očitne. Morda tudi presenetljive.¹² Verni izražajo večjo privrženost socialističnim ekonomskim vrednotam oz. večji odpor do neoliberalnih. Čeprav bi to lahko bila posledica stališč (vrha) RKC, kakršna so bila razvita v okviru novejšega cerkvenega socialnega nauka oz. posledica vernosti (kot take), je videti, da je poglaviten dejavnik takih orientacij družbeno-ekonomski položaj vernih in z njim povezana izobrazba. Družbeno-ekonomski položaj vernih je na splošno še vedno v okvirih, ki so bili sociološko že obravnavani (Smrke in Uhan, 1999). V luči teorije izmenjave 6. a) bi lahko trdili, da slabši družbeno-ekonomski položaj določa večje nezadovoljstvo z delitvijo

¹² Padelford in White v omenjeni raziskavi šestih postsocialističnih držav religije kot dejavnika ekonomskega etosa ne raziščeta.

družbenih nagrad in (hkrati) večjo vernost kot vir kompenzacij za obstoječe stanje. Slabši družbenoekonomski položaj se v krizi gotovo povezuje tudi z močnejšimi občutki eksistenčne negotovosti, ki jih teorija (1. a) povezuje z večjo religioznostjo oz. desekularizacijskimi pojavi. Tudi tu bi bile v nadaljevanju smiselne mednarodne primerjalne raziskave, zlasti postsocialističnih držav podobnih in različnih verskih struktur v pogojih različno globoke ekonomske krize. 3) Verni se od nevernih oz. ateistov razlikujejo tudi glede zaznavanja odnosa med delom, pravičnostjo in bogastvom. So bolj pesimistični. V tem je mogoče videti ujemanja s prejšnjo ugotovitvijo: to spada v sklop občutkov prikrajšanosti za družbene nagrade. Če bi bili verni v tem pogledu bolj optimistični, bi izražali drugačna stališča glede tekmovalnosti, neenakosti in vloge države. V isti sindrom spada tudi nižje splošno zaupanje vernih Slovencev v celotnem tranzicijskem obdobju (Smrke, 2012: 15). 4) Ugotovitve odpirajo več aktualnih vprašanj: vprašanje skladnosti med katoliško utemeljenimi strankami z neoliberalno agendo in verniki kot delom volilnega telesa, v katerem prevladujejo nasprotne orientacije; tozadevna napetost se je že izražala pri vprašanju privatizacije, "socialne kapice" ipd. Vprašanje, koliko je odziv vernih na t. i. sveto polomijo (Smrke, 2012) zaznamovan z njihovimi kritičnimi stališči do kapitalizma (ki so na deklarativni ravni hkrati stališča vrha svetovne RKC) in obratno: ali je izrazita "socialistična" reakcija vernih po letu 2008 morda deloma tudi odziv na sveto polomijo kot spodleteli kapitalistični eksces njihove organizacije? Vprašanje prihodnjega součinkovanja že obstoječih socialističnih ekonomskih orientacij vernih Slovencev in družbeno kritičnega papeža Frančiška. In končno: vprašanje učinkov (morebitnega) izhoda iz krizne ekonomske situacije na ekonomske orientacije. Bržkone bi že iz samega pogleda na trende ekonomskih orientacij Slovencev v naslednjem valu WVS lahko sklepali, ali kriza še traja ali pa je že za nami.

LITERATURA

- Atia, Mona (2012): "A Way to paradise" Pious Neoliberalism, Islam, and Faith-based development. *Annals of the Association of American Geographers* 102 (4): 808–827.
- Barber, Nigel (2013): Country Religiosity Declines as Material Security Increases. *Cross-Cultural Research* 47 (1): 42–50.
- Barro, Robert J. in Rachel M. McCleary (2003): Religion and Economic Growth Across Countries. *American Journal of Sociology* 68: 760–781.
- Benjamin, Walter (2006/1921): Kapitalizem kot religija. *Problemi* 44 (5–6): 57–60.
- Benedikt XVI. (2006): Bog je ljubezen (Deus caritas Est; okrožnica). Ljubljana: Družina.
- Benedikt XVI. (2009): Ljubezen v resnici (Caritas in Veritate; okrožnica). Ljubljana: Družina.

- Bird, Warren (2014): New Inovations in Online Giving. Dostopno na: <http://lead-net.org/new-innovations-in-online-giving/>, 10. 12. 2014.
- Božič, Kristina (2014): To sta preprosto rop in kraja. (Intervju s Tomasom Pikettyjem). Dnevnik (3. oktober).
- Brown, Wendy (2006): American Nightmare: Neoliberalism, Neoconservatism, and De-democratisation. *Political Theory* 34 (6): 690–714.
- Bruce, Steve (2006): Les limites du “marché religieux”. *Social compass* 53 (1): 33–48.
- Bruce, Steve (2011): *Secularization*. Oxford: Oxford University Press.
- Carrette, Jeremy in Richard King (2005): *Selling Spirituality: The Silent Takeover of Religion*. London: Routledge.
- Chomsky, Noam (1997): The Passion for Free Markets. *Z Magazine*. Dostopno na: <http://www.chomsky.info/articles/199705-.htm>, 1. 12. 2015.
- Durlauf, Steven N., Andros Kourtellos in Chin Ming Tan (2006): Is God in the Details? A Reexamination of the Role of Religion in Economic Growth. *Journal of Applied Econometrics* 27 (7): 1059–1075.
- Ecclesia in America (1999): Apostolska spodbuda Janeza Pavla II. Dostopno na: http://www.catholicociety.com/documents/john_paul_ii_apostolic_exhortations/Ecclessia_in_america.pdf, 27. 11. 2014.
- Eum, Wonsud (2011): Religion and economic development – A Study on religious variabls influencing GDP growth over countries. Dostopno na: https://www.econ.berkeley.edu/sites/default/files/eum_wonsub.pdf, 25. 11. 2014.
- Francišek (2013): *Evangelii Gaudium (Veselje evangelija – apostolska spodbuda)*. Dostopno na: <http://www.vatican.va/evangelii-gaudium/en/>, 26. 11. 2014.
- Gauthier, François in Tuomas Marikainen (2013): Religion in the Neoliberal Age. *Political Economy and Modes of Governance*. Farnham: Ashgate.
- Gill, Anthony in Eric Lundsgaarde (2004): State Welfare Spending and Religiosity: A Cross-national Analysis. *Rationality and Society* 16 (4): 399–436.
- Le Goff (2012/1986): *Denar in življenje: Gospodarstvo in vera v srednjem veku*. Ljubljana: Sophia.
- Hackworth, Jason (2012): *Faith Based; Religious Neoliberalism and the Politics of Welfare in the United States*. Athens: University of Georgia Press.
- Harvey, David (2005): *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford: Oxford University Press.
- Immerzeel, Tim in Frank van Tubergen (2013): Religion as Reassurance? Testing the Insecurity Theory in 26 European Countries. *European Sociological Review* 29 (2): 359–372.
- Jelen, Ted in Clyde Wilcox (2002): The Political Roles of Religion. V: Ted Jelen in Clyde Wilcox (ur.), *Religion and Politics in Comparative Perspective; the One, the Few, and the Many*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kaag Mayke (2008): Transnational Islamic NRGs in Chad: Islamic Solidarity in the Age of neoliberalism. *Africa Today* 54 (3): 3–18.
- Klein, Naomi (2010/2007): *Doktrina šoka*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Maddox, Marion (2013): Prosper, Consume and be Saved. *Critical Research on Religion* 1 (1): 108–115.
- Martikainen, Tuomas (2012): Towards a new political economy of religion: reflec-

tions on Marion Maddox and Nicolas de Bremond d'Ars. *Social Compass* 59 (2): 173–182.

Marx, Karl (1979/1843): *H kritiki Heglove pravne filozofije*. V: Karl Marx in Friedrich Engels: *Izbrana dela* (I. zvezek), 189–208. Ljubljana: Cankarjeva založba.

McCleary, Rachel M. in Robert J. Barro (2006): Religion and Economy. *Journal of Economic Perspectives* 20 (2): 49–72.

Mishtal, Joanna (2009): How the Church Became the State: The Catholic Regime and Reproductive Rights and Policies in Poland. V: Jill Massino and Shana Penn (ur.): *Gender Politics and Everyday Life in State Socialist Eastern and Central Europe*, 133–150. New York: Palgrave Macmillan.

Mishtal, Joanna (2010): The Challenges of Reproductive Healthcare: Neoliberal Reforms and Privatization in Poland. *Reproductive Health Matters* 18 (36): 56–66.

Moore, Laurence (1994): *Selling God: American Religion in the Market-place of Culture*. Oxford University Press.

Norris, Pippa and Ronald Inglehart (2004/2011): *Sacred and Secular; Religion and Politics Worldwide*. New York: Cambridge University Press.

Padelford, Walton in Darin W. White (2010): The Influence of Historical Socialism and Communism on the Shaping of a Society's Economic Ethos: An Exploratory Study of Central and Eastern Europe. *Journal of Business Ethics* 97 (1): 109–117.

Pickett, Kate and Richard Wilkinson (2010): *The Spirit Level. Why Equality is Better for Everyone*. Penguin Books Limited.

Picketty, Thomas (2014): Thomas Picketty "To sta preprosto rop in kraja". Intervju za *Dnevnik*, 3. 10. 2014.

Rodrik, Dani (2014): *Sektaštvo in vladavina bogatih*. Delo, 17. 9., str. 5.

Roy, David R. (1997): The Religion of the Market. *Journal of American Academy of Religion* 65 (2): 275–290.

Ruiter, Stijn in Frank van Tubergen (2009): Religious Attendance in Cross-National Perspective: A Multilevel Analysis of 60 Countries. *American Journal of Sociology* 115 (3): 863–895.

Smrke, Marjan in Samo Uhan (1999): Na vrhu gričev – toda ob znožju socialne piramide? V: Toš Niko (ur.): *Podobe o cerkvi in religiji (na Slovenskem v 90-ih)*, 147–158. Ljubljana: FDV-IDV.

Smrke, Marjan (2012): Učinki "svete polomije" na zaupanje v cerkev. *Teorija in praksa* 49 (1): 9–31.

Smrke, Marjan (2015): Odtis poloma slovenske katoliške cerkve na podatkih SJM (v tisku za *Teorija in praksa*).

Soros, George: *The Crisis of Global Capitalism: Open Society Endangered*. New York: Public Affairs.

Solt, Frederick, Philip Habel in J. Tobin Grant (2011): Economic Inequality, relative power, and religiosity. *Social Science Quarterly* 92 (2): 447–465.

Stark, Rodney in William S. Bainbridge (1987): *A Theory of Religion*. New York: Peter Lang.

Stark, Rodney in Laurence R. Iannaccone (1994): A Supply-Side Reinterpretation of the "Secularization" of Europe. *Journal of the Scientific Study of Religion* 33: 230–252.

- Stolz, Jörg (2010): A Silent Battle: Theorizing The Effects of Competition Between Churches and Secular Institutions. *Review of Religious Research* 51 (3): 253–276.
- Šterbenc, Primož (2013): Od kod sankcioniranje vplivnih katolikov? *Dnevnik*, 17. 8., 11–12.
- Thomas, Prapic (2009): Selling God/Saving Souls; Religious commodities, spiritual Markets and the Media. *Global Media and Communication* 5 (1): 57–76.
- Vidmajer, Saša (2014): Trgi niso vse, svoboda šteje več (intervju s Tomašem Sedlačkom). *Delo* (19. november).
- Webster, Douglas D. (1992): *Selling Jesus*. Downers Grove (Illinois): InterVarsity Press.
- Wisman, Jon D. in James F. Smith (2011): Legitimizing inequality: Fooling most of the People All of the Time. *The American Journal of Economics and Sociology* 70 (4): 974–1013.
- WORLD VALUES SURVEY Wave 3 1995–1998 OFFICIAL AGGREGATE v.20140921. World Values Survey Association (www.worldvaluessurvey.org). Aggregate File Producer: Asep/JDS, Madrid SPAIN
- WORLD VALUES SURVEY Wave 5 2005–2008 OFFICIAL AGGREGATE v.20140429. World Values Survey Association (www.worldvaluessurvey.org). Aggregate File Producer: Asep/JDS, Madrid SPAIN.
- WORLD VALUES SURVEY Wave 6 2010–2014 OFFICIAL AGGREGATE v.20141107. World Values Survey Association (www.worldvaluessurvey.org). Aggregate File Producer: Asep/JDS, Madrid SPAIN.